

**СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ И ЊЕГОВИ ИСТОМИШЉЕНИЦИ
У „ВРАГОЛАНУ“ (1872)**

Сатира као књижевна врста стара је колико и сама књижевност. Била је и јесте убојито оружје у рукама свих бораца за промене боље — у друштву, науци, култури. Ни Светозар Марковић и његови истомишљеници не чине изузетак у том погледу.

Драгиша Лапчевић је поодавна скренуо пажњу на то да је оснивач социјалистичког покрета у Србији користио хумор у политичкој борби¹ као сарадник „Враголана“, првог социјалистичког листа за шалу и сатиру.² На жалост, једини потпуни комплет овог листа изгорео је у Народној библиотеци приликом нацистичког бомбардовања Београда 1941. године. Дуго се жалило за тим комплетом и кад год је било речи о књижевном наслеђу Светозара Марковића и његових истомишљеника, изражавана је нада да ће се можда ипак негде пронаћи. То се делимично и остварило; недавно је пронађено непотпуно друго годиште „Враголана“, о чему је нашу јавност први обавестио Јеремија Д. Митровић.³ Оно се налази у Народној библиотеци „Вук Караџић“ у Крагујевцу; недостају прва четири броја, а од петог су сачуване последње две странице (19. и 20). Последњи број има датум 26. VIII 1872,⁴ али није познато да ли је то заиста последњи штампани број.

Око „Враголана“ окупио се широки круг сарадника; Скерлић је навео Светозара Марковића и Буру Јакшића,⁵ затим Милована Глишића, Добросаву Ружића и Живојина Симића, за које пише да су „радили нарочито“ на овом листу.⁶ Јеремија Д. Митровић је

¹ Драгиша Лапчевић, Светозар Марковић као хумориста, *Новости*, 20. XI 1925, 1470.

² Враголан. Које бист на знамењу имја „Хаџи Воштац“, I, 1, 4. VII 1871. — II, 24, 26. VIII 1872. Одговорни уредник и издавач Михаило Ј. Никетић, штампарија Николе Стефановића и дружине.

³ Јеремија Д. Митровић, Пронађени бројеви „Враголана“. Сатирични лист групе Светозара Марковића — поново пред нама. *Политика*, 16. VIII 1986, 26173, 11.

⁴ Ксерокс копије сачуваних бројева добили смо од др Живомира Спасића, на чему му и овом приликом захваљујемо.

⁵ Јован Скерлић, Милован Глишић, СКГ, 1905, 96, 114.

⁶ Јован Скерлић, Светозар Марковић, Београд 1922, 61.

додао и Јована Милинковића-Алавантића, Пају Михаиловића и Живка Анђелића,⁷ а Андрија Раденић навео је Светислава Вуловића, Вучића Миловановића и Драгутина К. Стојишића.⁸ Међутим, њих је било далеко више. Нека имена међу њима данас су потпуно заборављена, али има и таквих која су остала у политичкој и књижевној историји Србије. Кад је реч о ауторству написа у сачуваним бројевима, тешкоћа је иста као и код других социјалистичких издања: скоро сви написи потписани су псеудонимима које је тешко решити.

Као и други уредници опозиционих листова, и Михаило Никетић је имао неприлика са београдском полицијом и судом због појединих текстова у „Враголану“, тако да је у судском притвору и затвору провео време од краја децембра 1871. до 7. фебруара 1872.⁹ Уредништво „Враголана“, неколико дана пре пуштања одговорног уредника из затвора, обавестило је читаоце да лист неко време неће излазити из разних узрока, а један од првих је тај што дужници, и поред толиких опомена, не плаћају своје дугове. Ако то учине тако да се штампање исплати, онда се могу надати поновном појављивању листа, иначе ће ићи тешко.¹⁰

Да ли су се дужници одазвали, није познато, тек „Враголан“ је почетком марта 1872. наставио да излази. Изгледа да је одмах имао неке нове проблеме, вероватно је био узапћен па пуштен, као што је навестио у сталној рубрици „Чујем“:

„Чујем да председнику Суда вароши Београда није право што је 'Враголан' пуштен, јер га је он требао још да попричува.“¹¹

У „Враголановим“ написима има алузија које није могуће увек докучити што се тиче догађаја и личности; ипак је то сразмерно лакше него пронаћи имена стварних аутора.

Светозар Марковић се помиње у напису „Пословице и друге као и оне у обичај узете речи које је заборавио скупити Вук Стеф. Караџић“:

„СЛОБОДАН (ко Светозар Марковић, тј. у Србији, зато и) СЕДИ У БЕОГРАДУ.“

Уз ову кратку „пословицу“ Редакција је у напомени додала да читаоци не треба да погађају шта она значи, тј. ако се изостави део у заградама па се чита само оно што је штампано масним словима. Затим им је поставила и питање да ли је истина да није само „Панчевац“ једини са два лица, кад намигује на социјалисте и кад се љуби и грли с поповима.¹²

⁷ Јеремија Д. Митровић, Светозар Марковић у забелешкама Паје Михаиловића, Зборник Историјског музеја Србије, 11—12, Београд 1975, 120.

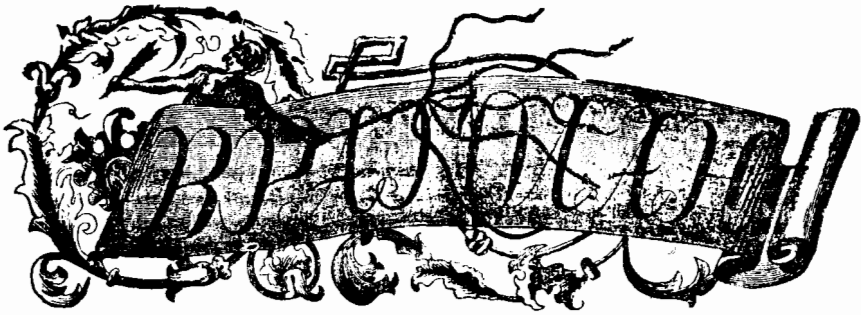
⁸ Др Андрија Раденић, Социјалистички листови и часописи у Србији 1871—1918, књига прва 1871—1895, Београд 1977, 103—129 (до сада најпотпунији и најбољи рад о „Враголану“).

⁹ Радник, 9. II 1872, 15, 64: Различности.

¹⁰ Радник, 4. II 1872, 13, 54: Огласи.

¹¹ Враголан, 1. IV 1872(?), 5, 19: Чујем.

¹² Враголан, 26. VI 1872, 16, 60. Наслов је парафраза наслова чувене Вукове збирке народних пословица.

Број 13.

Коже би ст на знамењу има „ХАЦИ-ВОШТАЦ“

Година II.

ЛИСТ ЗА ШАЛУ И САТИРУ.

Уредникот је у кући Ј. Николића у
основу од адалаја, напосагдаду воде
кеш број 19.

Руконис се на враћају.

Вошти 2. 10. 18. и 26. сваког мес.

У Београду 2. Јуна 1872,

Цена је месту на годент 48, на ви
годенте 24, на три месеца 12 гроша.
За аустроугарску на годенту 5 «ор» на
по год. 2 «. 50 пр. на 3 мес. 1 «. 25 пр.

Претплата се шаље администрацији
„Враголана“

Р А Д Е Н И К

БЕОГРАД.

НОВИ САД.

СЛАТКИ ВОЈЕ, СЛАТКИ ПЕЧИНИ
СЛАТКИ ВОСМЕРНИ ПОМКАЈУ
НАС.

ВАСКРЕСЕНЕ ТВОЈЕ РАДНИЧЕ
ОПАСЕ.....

О ђут' те — не лажете.

Веселе се „браћа“
На лицу им радост,
Шта то може бити?
Која је то сладост?

Веселе се „млого“
Осмејкују с' често
Јер нест авета
— „Раденик“ је престо.

Веселте се „браћо“
Ал' доћи ће Јули

Он ће вама' сваку
Радост да утуле.

Свда ће вас споаст
Тролетница. — пропаст
А пренуће истом
Раденици листом!

Јер што год имате
Ко вам даде кажете?
Ваш рад ваљда часни
О ђут' те — не лажете.

Др. Бу.-у.-уч.

Један анонимни аутор предложио је да се на идућој скупштини Уједињене омладине српске размотри питање еманципације мушкараца и напише научна расправа о томе, а као награда за најбољи рад да се доделе, поред осталог, и сви они бројеви „Жижe“ и „Заставе“, где поштовани аутори (осим Светозара Марковића)

говоре о интернационализму, о радницима, о социјализму и комунизму.¹³ Ово је алузија на чињеницу да су Светозар Марковић и његове присталице предлагали да и жене учествују у раду УОС, што није примљено са неким посебним одушевљењем, затим да су у „Панчевцу“, „Жижичи“ и „Застави“ неки сарадници писали и негативно о Интернационали, социјализму и комунизму.

У једној шаљивој белешци „Враголана“ говори се о неком „посланику“ либерал-омладинаца који је, док се бавио у Београду, потражио од управника полиције¹⁴ трошак да би се врагио. Исти „посланик“ подметнуо је на једном највишем месту да је Светозар Марковић писао „Отворено писмо“, иако је знао која је ковница сковала ту брошуру и шта је он с њом радио на истом послу.¹⁵

Ова алузија не односи се на Владана Борђевића, јер његова полемика са Светозаром и његовим истомишљеницима још није била почела. На деветом састанку Народне скупштине у Крагујевцу, 18. IX 1871, посланик Алекса Петковић изјавио је да су неки „смутљивци“, у намери да посеју раздор у влади и Народној скупштини, разаслали неке „пашквиле“ извесном броју посланика. Неки посланици, пак, добили су анонимна писма у којима се прети убиством њихове деце да би се извршио притисак на независност њиховог мишљења о важним земаљским пословима. Народни посланици предали су пашквиле и анонимна писма председнику владе и министру унутрашњих дела Радивоју Милојковићу ради спровођења строге истраге и кажњавања непознатих аутора према закону.¹⁶

И поред свих напора, полиција није успела да пронађе аутора пашквиле (нити анонимних писама), сем да су упућене са београдске поште.¹⁷ Лични обавештајац намесника Јована Ристића, Тома Павловић, пренео му је један разговор с Јевремом Марковићем, у коме му је овај, између осталог, рекао да је оно што је скупштинарима „припослато“ чињеница. Пошто се у Србији истина и чињенице најстроже осуђују и кажњавају, а дознали су (он и Светозар) да је власт унеколико прокљувала да је Светозар писац истине, а „глупи народ“ истину не прима, но шеретлук и лажи, Јеврем је био принуђен да брату каже нека избегне казну и несрећу и нека живи о његовом трошку до бољег времена.¹⁸ Али, још раније, управник вароши Београда Јаков Туцаковић обавестио је председника владе Радивоја Милојковића, 23. септембра 1871, да је Светозар давао на читање „пашквилу“ Сими Симићу.¹⁹ „Припослато“ скупштинарима вероватно су биле оне „штампане пашквиле“ (у ствари

¹³ Враголан, 18. VIII 1872, 22 и 23, 82—83 : Баволан Враголан, Једна реч о еманципацији мушкиња.

¹⁴ Управитељ вароши Београда онда био је Јован Туцаковић.

¹⁵ Враголан, 1. IV 1872, 5, 19 : Чујем.

¹⁶ Протоколи Народне скупштине, Београд 1871, 86—89.

¹⁷ АС, МУД-П, 1871, IV 152.

¹⁸ Архив Историјског института (АИИ), Заоставштина Јована Ристића (ЗЈР), 3/873, Београд, 29. I 1872.

¹⁹ АИИ, ЗЈР, 25/371; XXV/13.

једна, али у више примерака) које су посланици добили поштом, а биле су уперене против две богате и политички утицајне београдске „фамилије“ — „баба Дудине“ (намесник Миливоје Блазнавац, војни министар Јован Белимарковић, Живко Карабиберовић, богати банкар и председник скупштине) и „хаџи Томине“ (намесник Јован Ристић, председник владе и министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић, Филип Христић, дипломатски представник у Цариграду) — и штампана вероватно у Земуну у облику брошуре чији је наслов можда био „Отворено писмо посланицима Народне скупштине“.

Сада постају јасније алузије у поменутој белешци. Да ли је њен аутор Светозар Марковић, у намери да пребаци „кривицу“ са себе на неименованог „посланика“ либерал-омладинаца, који га је „откуцао“ код „једног највишег места“ ради интриге и оптужбе? Или је неки Светозарев истомишљеник (Јеврем Марковић?) дознао за „откуцавање“ Светозара Марковића као писца „пашквиле“, па то оспорава тврдњом да је друга ковница створила „Отворено писмо“, а „посланик“ одиграо улогу потказивача, предавши броштуру „највишем месту“, тј. намесништву или полицији. У сваком случају, наведена белешка представља одбрану Светозара Марковића.²⁰

Светозарево име помиње се и у белешци „И 'Радник' увија“:

„У чланку 'Радничко питање' које је штампано у 44. броју 'Радника' пишу нам наши пријатељи да је прећутано: 1. Што је Св. Марковић казао у свом одговору г. Владану да је он 'један од оних људи којима полиција у Србији обично даје придев „без занимања“; и

2. Да му је г. Владан једном приликом писао 'да је либерална партија у Србији пропала, да се је њезина застава „Обреновићи и слобода“ подерала' и да 'ваља МИ, млади људи (у које је себе и њега, тј. Св. Марковића рачунао — примедба аутора белешке) да образујемо нову РАДИКАЛНУ партију' итд.

Тако је то! И 'Радник' хоће по некада да увија, и да не штампа онако како му је послато.“²¹

Прва алузија односи се на уводни део Светозаревог чланка „Радничко питање у Србији. Од Светозара Марковића. Посвећено дру Владану Борђевићу“,²² у коме он говори иронично о својој дрскости да пише о питању за које је Владан Борђевић свечано прогласио да не постоји,²³ а то је тим дрскије што је Владан

²⁰ И поред дугогодишњих истраживања нисмо успели да нађемо овај Светозарев непознати текст.

²¹ Враголан, 2. V 1872, 8, 32.

²² Радник, 23. IV 1872, 44, 177.

²³ Алузија на радничко питање у Србији; овај став је био званични став владе, подржавали су га и „Јединство“ и „Видовдан“, а први га је заступао Владимир Јовановић у познатим полемикама са Светозаром Марковићем.

учени доктор са три дипломе, војни лекар, члан Српског ученог друштва, док он, Светозар, није члан никаквог друштва и нема никаквог сталног „положаја“. А најдрскије је, пак, то што се његов смерни рад штампао у листу „неколицине Бака бадавација“.²⁴ Друга алузија односи се на део истог чланка, где Светозар Марковић подсећа Владана Борђевића на њихово дугогодишње пријатељство:

„Наше пријатељство, докторе, ти знаш, има тако рећи своју историју, на коју морам да те подсетим. Некада кад си ти већ био доктор (да ли си и онда имао 'у прстима furor scribendi, а у глави мало мисли а још мање знања' — то не знам). Али мало затим ти се опет набе у средини, али управо на дну либералне партије, тј. ти поче казивати да си се посветио науци и начелу и да сада није време ни радикалној ни каквој другој опозицији.“

У објављеном тексту овог чланка, Светозар Марковић не испуњава обећање да ће изнети историјат свог пријатељства с Владаном Борђевићем. Очигледно је интервенисала цензура, штампарска или полицијска, која то није дозволила. Друга реченица, пак, у горњем цитату нема одређеног смисла, она је очигледно недоречена, недовршена. Нема сумње да је и овде умешала своје прсте цензура, односно да је избацила део реченице на који се односе оне две алузије у „Враголану“. Још нешто: после првог наставка, полиција није дозволила даље штампање чланка, па је наставак уследио тек у броју 49. од 5. маја 1872, али без имена аутора у наслову. Чланак је остао недовршен после насилног угушивања „Радника“.²⁵

Тек у „Одговору дру Владану Борђевићу на његово 'Отворено писмо' у 'Јединству' од Светозара Марковића“, који је изишао као посебно издање у Новом Саду, после престанка „Радника“, Светозар је објаснио оба поменућа момента:

„... Ти си, пре свега, претресао мој приватан живот, моје учење, издржавање итд. и ту си онако сасвим полицијски изрекао као некад српски министар: 'као што Бур Јакшић, књижевник — нема занимања'...“ „Та зар ми ниси ти први предложио да образујемо нову радикалну партију место старе, пропале? А сигурно си тада морао мислити да нова радикална партија мора ступити у борбу са пропалом династијашко-либералном...“²⁶

Белешка „И 'Радник' увија“ садржи обе алузије, али је посебно занимљива она друга. Ко је аутор те белешке? Ко је могао да

²⁴ Овде Светозар Марковић наводи речи самог Владана Борђевића у одговору овога на критику Димитрија-Мите Ценића (Јединство, 12. IV 1872, 81, 166: Др Владан Борђевић, Припослано, Београд 9. априла 1872).

²⁵ Ово треба навести у напоменама уз овај чланак у сабраним делима Светозара Марковића која припрема за штампу Одељење друштвених наука САНУ.

²⁶ Светозар Марковић, Сабрани списи, III, Београд 1965, 101.

цитира делове писма Владана Борђевића дословце (с незнатним разликама, као што ће се видети мало даље), сем примаоца писма? Пошто је цензура брисала тај део из чланка „Радничко питање у Србији“, а дуго није пуштала да се настави излагање у „Раднику“, намеће се претпоставка да би то могао бити сам Светозар Марковић. Влада није дозвољавала да се говори о ранијем демократско-републиканском опредељењу Владана Борђевића, који је постао најгрлатији противник социјалистичког покрета у Србији и Светозара Марковића лично. У хумористичком листу, пак, могло је да се схвати и као обична шала.

Ево још једног аргумента који може да потврди, али и да оспори горњу претпоставку. У полемици с Владимиром Јовановићем, Светозар Марковић је изнео да му је фебруара 1869. писао из Беча Владимир Борђевић „да у Србији влада реакција, да је либерална партија са својом девизом 'Обреновићи и слобода' пропала а њена начела отрцала се, већ да је крајње време да се у Србији образује радикална партија која би имала заставу чисту од свију личности — заставу слободе“.²⁷ Дакле, Светозар је део овог писма изнео пред јавност још августа 1870. године, кад су његови односи с Владаном Борђевићем били коректни. Према томе, кад је Владан Борђевић „објавио рат“ српским социјалистима и Светозару Марковићу, могао је и неки сарадник „Враголана“, као прилог полемици Светозара и његових истомишљеника с „ученим доктором“, да искористи овај податак из објављеног чланка и да у шaljивом облику изнесе суштину ондашњег политичког става бившег републиканца, што је овоме лично, а и намесничком режиму у чију се службу ставио, било неугодно, јер се видело да је реч о отпаднику. Онда је штампана била једино средство јавног информисања и зато су листови брижљиво чувани. Редакције „Радника“ и „Враголана“ присно су сарађивале. Између објављивања првог наставка чланка „Радничко питање у Србији“ (Радник, 23. IV 1872) и објављивања поменутих белешке у „Враголану“ (2. V 1872) прошло је седам дана. Да ли је Светозар могао за то време да добије „Радник“ у Новом Саду, да види шта је цензура брисала, да напише поменути белешку и пошаље је у Београд ради објављивања у „Враголану“?

Иако у емиграцији, Светозар Марковић је одржавао живе везе с уредништвом „Радника“ личним сусретима и писмима (на неком-промитоване адресе). Један од обавештајаца намесника Јована Ристића обавестио га је да Јеврем са женом полази у Земун да би се састали са Светозаром,²⁸ затим да је Светозар опет дошао у Земун и да су к њему ишли Паја Михаиловић и Андра Николић.²⁹ Тих састанака сигурно је било више и Светозар им је на њима давао своје рукописе за „Радник“ (можда и за „Враголан“?). Ево једног примера сличности у оцени јавног живота у Новом Саду:

²⁷ Светозар Марковић, Јаван рачун са Владимиром Јовановићем, Београд 17. августа 1870, Панчевац, 23. VIII 1870, 68; Исто, 27. VIII 1870, 69.

²⁸ АИИ, ЗЈР, 3/883, Београд, 22. II 1872.

²⁹ АИИ, ЗЈР, 3/882, Београд, 7. III 1872.

„Много пута сам хтео да у моје белешке из Н. Сада³⁰ прибележим што о јавном друштвеном животу овдашњем: о селима, беседама, јавним предавањима и патриотским забавама. Све то би и пробе у Н. Саду а ја не учиних. Томе ја нисам крив: тек што сам био наумио да говорим о свим тим предметима, које сам био затекао а они ишчезоше...“³¹

На исту тему „Враголан“ је донео ову кратку белешку:

„Чујем да од кад су у Новом Саду престале беседе и села, да се од тог доба ништа друго не ради, већ само код 'Беле лабе' политика бистри.“³²

Овде ћемо се укратко осврнути на историјат полемике Владана Борђевића са Светозаром Марковићем и његовим истомишљеницима. Овај некадашњи републиканац и Светозарев лични пријатељ, иначе претплатник на „Радника“, у коме је објавио оглас (плаћен, поновљен шест пута) с обавештењем београдској сиротињи да ће је и у новом стану, као и раније, бесплатно лечити од 14—16 часова,³³ изнео је марта 1872. предлог о оснивању болнице на акције, у којој би се лечили сви они који би претходно уплатили извештан улог.³⁴ Један анонимни аутор изнео је мишљење да би то, у ствари, била приватна болница др Владана Борђевића. Болница је утопија, јер обећава радницима и сиротињи сваку удобност у болести и сопствено господарење над изворима тих удобности. Боље је за раднике да по својој иницијативи то учине без компромиса с људима који су „дјело рук“ њихових.³⁵

Владан Борђевић је био потођен у својој сујети, али и у личном интересу и одговорио је жучно и увредљиво. Протестовао је што је „Радник“ објавио једно „недотупавно“ „Припослато“ против пројекта његове приватне болнице, пре свега „рад оних читалаца вашег листа, који га држе стога што немају избора, што је он поред своје социјал-демократске мете уједно и једини слободнији критичар наших јавних послова“. Замерио је анонимном критичару што његову приватну болницу, коју је науман да

³⁰ Да је Светозар Марковић аутор „Бележака из Новог Сада“, види се из његовог писма брату Јеврему, написаног око 25. II 1872: „... Идем у кавану да пијем теј, па ћу доћи да довршим III белешку из Н. Сада...“ (Перо Дамјановић, Драгић Качаревић, Необјављена писма Светозара Марковића 1872—1875, Прилози за историју социјализма, 2, Београд 1965, 346).

³¹ (Светозар Марковић), Белешке из Новог Сада, VI. Радник, 12, IV 1872, 40, 160—161.

³² Враголан, 12. IV 1872, 6, 23: Чујем.

³³ Радник, 4. XI—7. XII 1871, 64, 65, 67, 71, 76, 78, 266, 270, 278, 290, 306, 312: Огласи. Болесној сиротињи београдској.

³⁴ Др Владан Борђевић, Отворено писмо трговачким помоћницима, калфама свију заната и свима Београђанима који немају своје фамилије. У Београду, 14. марта 1872, с. 1; Српске новине, бр. 33, 1872.

³⁵ Радник, 31. III 1872, 35, 144: Један радник, Припослато, Сиротињска болница.

подигне назива сиротињском. Понудио је људима који немају породице да узму на себе четвртину трошкова подизања болнице, а он им за то гарантује потпуну негу за цело време боловања уз улог од 10 гроша чаршијских месечно. Уколико им то не одговара, онда ће он позајмити и четврту хиљаду дуката, али ће улог за лечење, рачунајући интерес на позајмицу, уложени труд и знање, изнети више него 10 гроша месечно.³⁶

Владан Борђевић је сматрао да је аутор анонимне критике Светозар Марковић, јер пише да је писац критике чуо да у другим земљама има капиталиста и бедне радничке класе, и он — „шлемени ритер од Ламанче — устаје да се бори противу аждаје која је можда само нека ветрењача...“, а у закључку изјављује да „Радник“ није место да изнесе „сву шупљину те надувене жабе“ и да ће другом приликом изнети да ли у Србији има „радничког питања“ у западном смислу или само питање сиротиње.³⁶

Димитрије — Мита Ценић, аутор критике под псеудонимом „Један радник“, одговорио је Владану Борђевићу под пуним именом, остајући и даље против сиротињске болнице, уз ироничну напомену да ако га његов опонент пореди с витезом од Ла Манча, онда би он могао да њега пореди са Санчом Пансом. Као озбиљније замерке Борђевићу изнео је чињеницу да овај у отвореном писму у „Српским новинама“ није рекао да хоће да подиже сопствену болницу, у којој ће бити господар, већ је казивао радницима да се удруже по примеру радника на Западу, што је превара, нити би пак завод који би био подигнут продајом акција могао да буде његова приватна болница.³⁷

Владан Борђевић је замерио Ценићу на нестручности и позвао га на његово предавање „Да помогнемо, браћо, правој сиротињи целе Србије“, као и да прочита чланак „О сиротињи“, који ће објавити „Млада Србадија“, и научну расправу коју спрема за „Гласник“ Српског ученог друштва — „Основне болести друштва, њихови трагови у Србији и како их ваља лечити“.³⁸

Пошто је Владан Борђевић негирао постојање радничког питања у Србији, овај његов став оспорио је Марко Пајић.³⁹ После поменутог предавања Владана Борђевића, његове ставове критиковао је Стева Милићевић у чланку „Спасена је сиротиња“,⁴⁰ а најмлађи сарадник „Радника“, гимназијалац Андра Николић, са ниподашта-

³⁶ Радник, 2. IV 1872, 36, 147—148 : Др Владан Борђевић, Припослато, Београд, 31. марта 1872.

³⁷ Радник, 9. IV 1872, 39, 159—160 : Димитрије Ценић, И опет сиротињска болница. Београд, 4. априла 1872.

³⁸ Јединство, 12. IV 1872, 81, 166 : Др В. Борђевић, Припослато. У Београду, 9. априла 1872.

³⁹ Радник, 21. IV 1872, 43, 175—176 : М. Пајић, Има ли радничког питања у Србији. Др Владану Борђевићу.

⁴⁰ Радник, 26—30. IV 1872, 45—47, 181, 185—186, 189 : (Стеван Милићевић), Спасена је сиротиња.

вањем писао је о стварању „сиротињске куће“ и слабом одзиву публике, сем ћака.⁴¹ У одговору Марку Пајићу, увидевши да је своје увреде упутио на погрешну адресу, Владан Борђевић заузео је став као да је побио аргументе свих својих социјалистичких критичара и прозвао „неодолимог Светозара Марковића, творца социјално-демократске 'партије' у Србији“.⁴²

Тој полемици посвећен је у „Враголану“ текст „Погледи-изгледи“, у коме се иронично говори да откако су почели да се појављују у „Јединству“ неки „шипарци“, нека отворена писма а затворена срца, неки „нови апостоли“, а стари и извехтели и ислужени либерали, у редакцији „Радника“ настала је права буна. Нови уредник⁴³ не може да одржи свој положај, јер фактор државне штампарнице⁴⁴ једнако и са највећим одушевљењем ради на томе да садашњег уредника ишћушка и сам постане уредник листа. А да би своју способност доказао, кажу да је већ учинио неколико опита, тј. да је неколико чланака поправио — управо стилизирао — и да је та стилизација испала веома сјајно.

У овом тексту се прави алузија на рад Владана Борђевића да се „француски социјализам-комунизам“ не оствари, јер он „који се није ни за једну династију изразио, иако је државни чиновник и још заклет, не може никако трпети да се ко против ма какве форме владе изрази, пошто је готов да буде од сваке владе за ВЛАДАН“ (игра речи!) Истовремено му се препоручује да о томе мало боље промисли, јер не би се морао кајати као што се једном кајао говорећи: „Камо среће да сам оно перо ударио себи најпре о чело“.⁴⁵

Пошто се анонимни аутор новог напада на српске социјалисте „Нови апостоли“⁴⁶ потписао словом Х, „Враголанов“ текст „Погледи-изгледи“ садржи претпоставку да је то „јединац мајстор Лаксим“,⁴⁷ али одмах и демантује тиме да је реч о старом ислуженом слободњаку, а садашњем новом апостолу глупости, наиме о оном коме је некада (кад није могао да добије масну столицу-примедба „Враголановог“ аутора) све било на путу развитка, а сада напротив све установе тако су удешене да ниједна не смета напретку, о оном који се давно изиграо, почевши од пута којегде по Европи, па до његове тоталне пропасти, до шкрабања у „Јединству“, оном који је

⁴¹ Радник, 26. IV 1872, 45, 181—184 : (Андра Николић), Наше домаће вести. Београд.

⁴² Јединство, 23—25. IV 1872, 86 и 87, 88, 180—181, 184 : Др Владан Борђевић, Француски социјализам-комунизам и наши политички шипарци у „Раднику“. Београд, 22. априла 1872. год.

⁴³ Стеван Милићевић који је преузео, 15. априла 1872, дужност одговорног уредника „Радника“ од Буре Љочића (Радник, 15. IV 1872, 37, 149).

⁴⁴ Стеван Рајичевић.

⁴⁵ Алузија на драму Владана Борђевића „Народ и великаши“, која је у супротности са тренутним политичким опредељењем аутора.

⁴⁶ Јединство, 28—30. IV 1872, 91—92. и 93, 190, 194 : Х(Панта Срећковић), Нови апостоли.

⁴⁷ Тако је Буре Јакшић прозвао Милана М. Максимовића, сарадника „Јединства“ и „Видовдана“, иначе огорченог противника српских социјалиста.

некада био против влада, а сада му је девиза ВЛАДИ МИР. Алузија се очигледно односи на Владимира Јовановића, на промену његовог става према режиму у Србији и на његова путовања у Париз и Лондон у корист намесничке владе.⁴⁸ У том смислу је и ова иронична белешка:

„Чујем да 'Радник' неће одсад купити око себе „ШИПАРЦЕ“ него млађану пензионашку снагу, јод које не мора нимало презати: уштиркана ћифтинска бирократија.“⁴⁹

Међутим, кад се дознало да је аутор „Нових апостола“ друга личност, „Враголан“ је писао:

„Кад 'Враголан' донесе белешку да су 'Нови апостоли' написани влади мира ради (игра речи!), па кад место тога изађе да је то дело Пантелејмоново⁵⁰ — да ли је 'Враголан' погрешно? Или бар не стоји ли Владимир и Пантелејмон у сразмерности?“⁵¹

И нисмо „Г. Ипократесу Борђевићу“ односи се на његову полемику с „Радеником“:

„Ви сте у 'Јединству'⁵² казали да је 'Радник' покрао уписнике 'Србије' и да чим 'Нова Србија' изађе, 'Радник' ће морати престати. Не знамо да ли је 'Радник' покрао чије уписнике, али г. Ипократесу знамо врло добро да сте вашег 'Сулџмана и робове' покрали из једне старе књижурине штапане још (18)24. године. Но зато ви нисте одговорни, јер сте се онда звали 'Ипократесом', а сад 'Владаном'.“⁵³

Светозар Марковић се поименце помиње и у „Отвореном писму др Ипократу Борђевићу“, које му је упутио уредник „Враголана“.⁵⁴ Одговарајући на „крупне лажи“ које је његов опонент изнео у тридесетак редова у „Јединству“,⁵⁵ Никетић је оспорио да је зато писао у свом листу против њега само да се „испуни пауза док Светозар Марковић прибере мало нове снаге“ да би одговорио Борђе-

⁴⁸ Враголан, 2. V 1872, 8, 29—30 : Погледи-изгледи.

⁴⁹ Враголан, 2. V 1872, 8, 31 : Чујем.

⁵⁰ Реч је о Панту Срећковићу, професору историје на Великој школи. Ово истиче и Светозар Марковић у „Одговору др Владану Борђевићу“, који је објавио као посебно издање у Новом Саду (Сабрани списи, III, Београд, 1965, 104).

⁵¹ Враголан, 10. V 1872, 9, 36 : Сразмерности.

⁵² Јединство, 23. IV 1872, 86. и 87, 184 : Француски социјализам-комунизам и наши политички шипарци у „Раденику“.

⁵³ Враголан, 2. V 1872, 8, 31 : Г. Ипократесу Борђевићу. Реч је о томе да је Владан Борђевић, као и многи други чланови Уједињене омладине српске, „посрбио“ односно превео своје крштено име Хипократ.

⁵⁴ Враголан, 10. V 1872, 9, 37 : М. Ј. Никетић, Отворено писмо др Ипократу Борђевићу.

⁵⁵ Јединство, 4. V 1872, 96 : Др Владан Борђевић, Два филозофа.

вићу, иако је овоме добро познато да му је „мој поштов. друг и политички једномисленик Св. Марковић“ одавна спремио одговор и да само због неких неприлика, које су Борђевићу добро познате, не излази.

Никетић је оценио као лаж и Борђевићеву тврдњу да је он „врло добро знао“ да се његов опонент дичи својим списом „Народ и великаши“ као најбољим, јер му је овај лично рекао, на омладинској скупштини у Вршцу, у самом позоришту кад је дело извођено, „да има много мана“, али исто тако и порицање Борђевића да није рекао за исто своје дело „камо среће да сам оно перо ударио најпре себи о чело“, иронишући да је Борђевић то можда заборавио, јер се десило у љубавном афекту. Ово је очигледно алузија да се Борђевић у удварању намесничкој влади одрицао својих омладинских републиканских идеја, којима је инспирисана помечута драма.

Лажно је, по Никетићу, и Борђевићево тврђење да своју политику с „Радником“ сматра „као озбиљну борбу око начела“; Никетић је изјавио да нити хоће, нити воли да се бори било с ким ко нема никаквих начела, ко може једно време да мисли о стварању „радикалне партије“, а сада се придружује пропалом либерализму. Одбацио је као неистинито и Борђевићево тврђење да је икада, па ни за добре паре, ни за инат коме радио у „Јединству“, као што чини сада Борђевић. Ово је алузија на мишљење савременика да је Владан Борђевић за чланке против српских социјалиста добио 200 дуката (из тајних владиних фондова). Овај став најпре је изнео Марко Пајић, наиме да се Борђевић упушта у расправу о радничком питању у Србији, о чему „ама баш ништа не знате, или ако знате, а ви 'појете господеву' за дукате као и остала позната 'братија'“.⁵⁶ И у „Враголану је учињена алузија у том смислу:

„Чујем да је већ одређено колико ће се плаћати за сваки ред Владану кога он од сада у 'Јединству' напише.“⁵⁷

Никетић је одбацио и тврђење Влада Борђевића да је било чији „послушни скутоноша“, што показује његова распра с „Радником“, који их је још хтео да штеди. Сад се и „Радник“ уверио да с таквим људима који могу у тридесетак редова толико лажи да изрекну, не треба имати никаквог посла.

Овде Никетић има у виду Светозарев чланак „Нова социјална начела“,⁵⁸ у коме је оценио као прдњу чињеницу да је „Враголан“ помешао песника Јована Јовановића Змаја с либералима из 1858, а све њих заједно „дугурао у једну тикву“ с назадњацима. По Светозаревој оцени, „може се ко не слагати са либералима од 1858. године, али нема право да их без њихове воље гура у назадњаке“. По-

⁵⁶ Радник, 21. IV 1872, 43, 175 : М. Пајевић, Има ли радничког питања у Србији.

⁵⁷ Враголан, 24. IV 1872, 7, 28 : Чујем.

⁵⁸ Раденик, 9. XI 1871, 66, 274 : (Св. Марковић), Нова социјална начела.

литички апсурд је што Никетић опет, зато што је Владан Борђевић цитирао Змајеву песму о „Враголану“, „гура у једну тикву“ овог отпадника и династијаша и демократу Змаја, који је имао доста симпатија за Париску комуњу и њене мученике. Иако се песник политички и идеолошки није слагао са српским социјалистима,⁵⁹ каткад у „Жижи“ олонирао и „Раднику“⁶⁰, ипак га је Светозар Марковић ставио „у ред првих песника и првих бораца за све што је добро, племенито и истинито“.

Пошто је „господин Ипократес“ завршио свој напад на Никетића и „Враголана“ питањем „Господо, има ли вас још који?“⁶¹ као да је одржао славно мегдан над свим Светозаревим присталицама који су се дотле упустили у полемику с њиме, Никетић га је упитао колико се јавило уписника за његову сиротињску болницу, где је сиротињска кућа, јер се то не подиже на основама које он предлаже, штетним и некорисним по српско друштво. На крају уредник „Враголана“ задаје и последњи ударац Владану Борђевићу позивањем да и даље тајно и подмукло врбује људе за своје планове као што је то чинио са „Враголановим“ сарадником Мехедетајем, те му је овај написао манифест да не би остао самохран и у свим својим будућим предузећима као и у овом. Никетић је позвао Уроша Кнежевића, будућег уредника „Нове Србије“, да јавно каже какав је пропрам тог новог листа који ће упропастити „Радника“ и да ли се тиме иде на то што је Борђевић написао у једном од последњих бројева „Јединства“. А што се тиче Змајеве песме о „Враголану“, Никетић је оставио песнику да објасни њену тенденцију, пошто је она поникла кад је сам био у затвору.

У једном писму Љубомиру Ковачевићу, 5. јуна 1872, Милован Глишић је објаснио како је „ломешао капе“ с Владаном Борђевићем. Наиме, Борђевић је позвао Глишића на разговор и том приликом му рекао да намерава да покрене „Посело“, лист за женску читалачку публику, и понудио му сарадњу, с тим да он буде одговорни уредник, а његов брат Љуба и Глишић стварни уредници. Касније, кад је Владан „закрајинио“ са Светозаром Марковићем око радничког питања, Владан поново позове Глишића и упита га каквих је политичких начела; овај одговори да их нема. Борђевић му на то каже да су он и неколико људи (Љубомир Каљевић, Стојан Бошковић, Милан Кујунџић, Владимир Јовановић и Мита Ракић), који су основали републиканску партију, решили да покрену

⁵⁹ Жижа, 20. XI 1871, 3, 12: Пошта. „Из дневника једног комунисте“. Опет грдње и само грдње. Не може ући. Ми се ни најмање не слажемо са начелима комунизма, али ћемо увек бранити свето право сваког човека да своје уверење проповедати може, а ко му не верује, нека га разлосима побија. Рукопис смо тако (одмах — Иг.) вратили по ономе, који нам га донео.“

⁶⁰ Жижа, 20. XII 1871, 6, 24: Нова слободна логика (враголанска, а на жалост и „Раденикова“). О ставу „Жиже“ према „Раднику“ и „Враголану“ види: Јеремија Д. Митровић, Змајева „Жижа“ према социјалистичким листовима „Раденик“ и „Враголан“, Историјски часопис, XXII, Београд 1975, 239—250.

⁶¹ Види напомену 52.

лист на акције велики као „Тајмс“, да подлистак нуди њему да закупи својом сатиром и окрпи комунце, социјалисте, радничко питање што боље може, јер је почео рат са социјалистима, а почеће га и Мита Ракић. Глишић то обећа, Борђевић му онда каже: „Е, па дед манифестирај!“ Али Глишић то није прихватио, већ напише у „Враголану“ манифест у коме је у шаљивом облику изнео свој разговор са Борђевићем. На то се овај толико наједио да је чак и брату забранио да се дружи са Глишићем, јер је Милован, наводно, човек покварен, лажљивац, неваљалац, а пре тога био је не може бити бољи, и поштен, и зрео.⁶²

Из Глишићевог писма дознајемо да је он са два друга (Живојин Симић и, можда, Никола Коловић), да би помогли „Враголану“ који је остао још један једини самосталан лист, уговорио да се састају и одржавају седнице на којима би спремали радове како би га у пркос одржали. То друштво назвало се „Врзино коло“ и његови заједнички написи објављивани су у „Враголану“.⁶³

Ево како је Глишић хумористички интерпретирао овај стварни догађај. Он, Мехедетај Корчин Ухелјучки,⁶⁴ добио је негде овакво „наставление“: прво, није лепо што нема никаквог свог убеђења, нема никаквих политичких начела, не припада ниједној партији. А партија, чији члан му даје „наставление“, јака је, пуна ауторитета. Они су сви људи који имају сопствена убеђења и своја политичка начела, и примају у своју партију само оне људе који исто тако имају своја убеђења и политичка начела, па примају и њега, јер је достојан ње. Ако то прихвати — добиће шарену лаж. Друго, ауторитет му пребацује да нема сталног карактера, јер га је досад навијао „Враголан“, те је радио као машина, тачно онако како му се каже. „Враголан“ и компанија — то су све сами комунци, голавери,⁶⁵ незналице, бадавације, а ОНИ, они су људи од ауторитета, нису бадавације. Као људи од ауторитета иду у позориште, гледају кроз лорњоне, носе беле рукавице, возе се на каруцама и њихове каруце, као пуне ауторитета, прскају блатом све голавере, бадавације, незналице и осталу нижу класу. Због тога зову Мехедетаја, јер знају ценити свачије убеђење. Они мрзе људе који, као „Враголан“, „Радник“ и компанија, хоће да начине од других људи машине, које ће се обртати како је њима ћеф. Они баш то хоће да искорене, хоће да сваки човек има своја убеђења, самосталне мисли и политичка начела.

⁶² Мома Павковић, Сведочанства из писама, Политика, 25. XII 1984, 25584, 17; Јагода Војводић, Писмо Милована Глишића Љубомиру Ковачевићу, Зборник МС за историју, бр. 29, 1984, 163—164.

⁶³ Исти сарадници „Враголана“ покренули су и лист „Врзино коло“ (I, 1, 7. XII 1872—II, 18, 29. VI 1873, одговорни уредник Петар Периновић), који је делимично сачуван.

⁶⁴ Мехедетај Корчин Ухелјучки је личност из романа О. И. Сенковског „Чудновати доживљаји једне душе“, који је превео М. Б. Милићевић. Аутор се потписао псеудонимом „Барон Брамбеус“, а његов роман Љубен Каравелов је оценио као „будалаштину“ (Матица, 10. V—20. VI 1868, 13—17).

⁶⁵ Гуланфер (турц.) — беспосличар, вуцибатина, голаћ.

Треће, ауторитет сматра да Мехедетај има дара за сатиру, да прави којекакве вицеове по „Враголану“, а они не ваљају баш ни луле дувана, јер их пише по „Враголану“, који је комунац, а све што је комунско и што у комунском листу изиђе не вреди; због тога Мехедетај треба да се остави „Враголана“ и комунаца — и да дође у партију ауторитета. Комунице треба да окупи својом сатиrom, то је за њега ваљани материјал, ту ће се он попети на врхунац своје славе, ту ће он побрати венце ловорове.

Четврто, Мехедетај је морао да пристане, кад је пред њим стојао ауторитет два пута већи, па се могло лако десити да на својим леђима однесе који знак ауторитетског разлога и браћења начела, што његовој поводљивој, ниској и неауторитетској конструкцији не би нимало пријало. Пето, Мехедетај је добио инструкцију: „Е, па дед, Мехедетају, брзо на посао — манифестирај!“ што он, тобоже, прихвата, да би показао њима, гулаверима једним. Глишић закључује свој сатирични манифест напоменом да га пушта у читалачки и нечиталачки свет да задовољи ауторитете, капцитете, качкете, који на све око себе гледају кроз лорњете, који у свом зноју једу паштете, ногама газе паркете итд., итд. „Преварила се ауторитетска партија у рачуну — нек ти је на здравље!“⁶⁶

Кад Никетић пише у свом писму Владану Борђевићу да је Светозар Марковић „одавна спремио одговор“, он има на уму чињеницу да цензура није дозволила објављивање Светозаревог одговора на Борђевићеве чланке у „Јединству“ против његових истомишљеника, и кад је и сам био прозван. А неприлике су полицијски претрес уредништва „Радника“, крајем априла 1872, чему је посвећена мала цртица у сталној рубрици „Чујем“:

„Чујем да је полиција кад је претурала у уредништву „Радника“ нашла само — велико ништа.“⁶⁷

Томе је посвећена и следећа песма:

„Претуристе, преврнусте
Сав раднички стан;
Не нађосте баш ничега,
Јер све беше сан.

Ми остасмо да и даље
Нама пева кос
Али вама сад порасте
Јоште већи нос.“⁶⁸

Овде се поставља питање колико је Михаило Никетић био „једномишљеник“ Светозара Марковића. Да је његов лист социјалистички, што се досада мање или више тврдило уз извесне ограде, сада је очигледно не само по томе што у њему сарађују многи његови идејни и лични пријатељи, већ и по садржини већине написа. Ипак, у узајамним односима сарадника „Радника“ и „Враголана“ нешто није било у реду. Кад је Никетић почео да издаје трећи

⁶⁶ Враголан, 10. V 1872, 9, 33—34: Мехедетај Корчин Ухелјучки или ако волете Он, Манифест.

⁶⁷ Враголан, 2. V 1872, 8, 31: Чујем.

⁶⁸ Враголан, 2. V 1872, 8, 29: Не знам али...

социјалистички лист у Београду, „Уједињење“, Стеван Милићевић и други сарадници „Радника“ оградиле су се да не сарађују у новом листу.⁶⁹ Тим поводом, један анонимни сарадник новог листа писао је да њега, „пријатеља 'Радника',“ не интересује ни најмање да зна да ли на „Уједињењу“ раде сарадници „Радника“ који су „на онако недостојан начин окаљали честити лист 'Радник', или не раде“. Исти дописник је истакао да не само он, но и многи други „пријатељи 'Радника'“ не познају ниједног другог „суредника 'Радника' сем Светозара Марковића и Буре Љочића“.⁷⁰ Светозар Марковић није сарађивао у „Уједињењу“, иако његово материјално стање у Новом Саду није било завидно. Чињеница је, такође, да је раније ретко помињао Никетића у неким писмима, али је сарађивао с њим у неким акцијама. Пре би се могло рећи да се Никетић сам проглашава „једномишљеником“ Светозара Марковића, док га овај и касније не помиње. О личности Михаила Никетића знамо врло мало. У „Раднику“ су сарађивали његов брат Светозар Ј. Никетић и сестра Јелена Ј. Никетић,⁷¹ Ипак, што се тиче стварних односа између Никетића и Светозара, постоје многе нејасноће које ће, можда, тек време решити.

После саслушавања у полицији због чланка „Спасена је сиротиња“, у коме је, како стоји у „Званичној исправци“,⁷² изнето неистинито тврђење да „у Палилули живе у једном кошу до 100 људи, где сваки плаћа 2 гроша месечне кирије“, што је и сам Милићевић признао да не зна да то стоји, он је ухапшен 11. маја 1872, баш на сам дан редовног изласка наредног броја са обећањем да ће уредништво „Радника“ одговорити на „Званичну исправку“, због чланка Боке Мијатовића „Међународна задруга радника у борби за слободу и једнакост међу људима“,⁷³ у коме је аутор написао да је и Христос био социјалиста, комуниста и револуционар.

Стеви Милићевићу је претио, после истражног затвора, суд и дужа казна робије. Да би то избегао, пристао је да потпише „Изјаву“ о жаљењу и кајању што је то ушло у лист.⁷⁴ Учинио је то у намери да се спаси затвора, али истовремено и одмах да престане са даљим излагањем „Радника“, тако да његова изјава остане у полицијском предмету. Претпоследњи број „Радника“ изишао је 7. маја 1872. и био је ухапшен од полиције. Последњи број пак тек 17. маја, дакле после десет дана. Зашто? Одговор нам је дао Никола

⁶⁹ Правда, 7. X 1872, 16, 64: Пријатељима „Радника“. Сурадници „Радника“, Београд, 4. октобра 1872.

⁷⁰ Уједињење, 18. X 1872, 7, 24—26: Са Мораве, 12. октобра.

⁷¹ Радник, 4—11. I 1872, 1—3, 3—4, 8—9, 12—13: Св. Ј. Никетић, Географија (Драгашевића, за средње школе. Прегледала и одобрила школска комисија. У Београду у државној штампарији 1871. год.). Радник, 2—5. IV 1872, 36—37, 145—146, 150: Јелена Ј. Никетић, Међународна асоцијација женскиња.

⁷² Радник, 7. V 1872, 50, 201: Званична исправка.

⁷³ Радник, 9. IV 1872, 39, 158.

⁷⁴ Радник, 17. V 1872, 51, 205: Стев. Милићевић, Изјашњење.

Пашић у једној интерпелацији у Народној скупштини, 11. децембра 1878, када је, између осталог, навео пример „Радника“. Влада је трпела овај лист донде докле је хтела, а онда га је угушила. Кад је његов уредник видео да не може да ради по програму и правцу који је покушао да оствари и кад је био приморан да да једну изјаву која је понижавала правац листа, онда је он одустао да га даље издаје. Али полиција је ипак дошла, купила остатке рукописа, ставила ону изјаву на чело листа и сама одштампала и растурила лист.⁷⁵

Сад постаје јасно зашто је између претпоследњег и последњег броја „Радника“ прошло десет дана. Чак је полиција, ради што веће уверљивости читаве подвале, пустила узапћени 50. број, а у 51. броју, пак, почетак Светозаревог одговора Владану Борђевићу,⁷⁶ опет без потписа, знајући да ће то бити последњи број и одговор остаци недовршен. Милићевић је пуштен из затвора 16. маја 1872,⁷⁷ кад је лист већ био одштампан и разаслат (са датумом наредног дана). О свему томе је морао да ћути због исте претње судом и затвором.

Да је полиција постигла жељени ефект, види се из писања режимске штампе. Док је „Видовдан“ кратко јавио да је „овдешњи лист 'Радник' објавио да за неко време неће излазити“,⁷⁸ „Јединство“ је с иронијом писало:

„Овом приликом изјављујемо највећу захвалност 'Раднику' што је престао. А још више његовом уреднику што се 'кајући' се с публиком растао.“⁷⁹

Али и „Враголан“ је направио алузију на изјаву Стеве Милићевића, коју је полиција изнудила и злоупотребила, чак више него режимска штампа, којој је очигледно дат миг да више и не помиње први социјалистички лист у Србији, као да га није ни било. Тако је „Враголан“ писао:

„Уредник 'Радника' Ст. Милићевић чини метанија. Педесет има за сахат да учини. Изгледи су за 'службицу' врло добри. Опширније јавићу писмом у идућем броју. Сво његово досадашње 'уверење' преобразило се у 'разуверење'. Он се за то 'каје', али му то не помаже.“⁸⁰

⁷⁵ Споменница Николе Пашића 1845—1925, Београд 1926, 102.

⁷⁶ И ову чињеницу треба унети у напомене у сабраним делима Св. Марковића, која спрема за објављивање Одељење друштвених наука САНУ.

⁷⁷ ИАБ, УВБ, 1872. к. 1436; Списак апсеника при Управи вароши Београда: Др Михаило Бјелица, Политичка штампа у Србији, Београд 1875, 174—175.

⁷⁸ Видовдан, 23. V 1872. 106, 2 : Београдске новости.

⁷⁹ Јединство, 30. V 1872, 116, 240 : V. Јозница, на Спасовдан.

⁸⁰ Враголан, 18. VI 1872, 10, 39 : Телеграм (не зна се откуда је). На све уписнике „Враголанове“. „Зазвонило је“. „Зна се колико је сахати“.

Оспоравајући „Враголанов“ став о „Врзином колу“ да је оно дружина коју су саставили млади људи, његови чланови донели су закључак да захтевају од „Враголана“ да порекне оно што је рекао, „нека жали и нека се каје што му је то ушло у лист... кајати се бар није ништа срамотно“.⁸¹ Ни Милован Глишић није мимоишао овај догађај. Пренесећи стварне догађаје у Кину и пародирајући званични став о чланку Боке Мијатовића, у коме је рекао да је и Христ био комунист, Глишић пише да кинески уредник новина не сме ништа да рекне, јер тамо није као у Европи и „код нас“ да се човек сит нагрди по новинама. А још да је тај уредник случајно рекао да је, на пример, Конфучије, оснивач вере, био дружеван, кинески папа (алузија на Радивоја Милојковића, председника намесничке владе и министра унутрашњих дела), овако би расуђивао: дружеван се каже западњачки социјалан, дакле Конфучије је социјалист и комунист. Онда би кинески папа то оценио као јерес и наложио мандаринима да уредника одмах стрпају у кинеску бувару. Уредник, као и сваки кинески уредник, „поуздан као врбов клин, држ код фабрике папе: узми клањај, клањај, клањај док се већ не би начинио округлао као нула од силног клањања, и онда би се можда фабрика папа толико смислила да му издиктира какву кинеску изјаву да се каје и да љуби кинескоме папи папучу и шалваре — само да се опрости кинеске бубаре“.⁸²

Белешка „Чујем да ‘Радник’ длаку не мења, али ћуд као да хоће“⁸³ свакако је алузија на неко колебање сарадника „Радника“ пред тешкоћама с полицијом и штампаријом. Овде је „Враголан“ очигледно пожурio с осудама Милићевића, док Светозар Марковић, колико је познато, ниједном речи није га осудио. Штавише, Милићевић је био одговорни уредник и „Гласа Јавности“ (1874).

Из једне „Враголанове“ илустрације и једне песме објављене на истој страни (види прилог на страни 47) могла би се претпоставити намера поновног излагања „Радника“ у Новом Саду:

„Веселе се ‘браћа’
На лицу им радост,
Шта то може бити?
Која је то сладост?”

Весел’те се ‘браћо’
Ал’ доћи ће јули
Он ће вама сваку
Радост да угули

* * *

* * *

Веселе се ‘многи’
Осмејкују с’ често
Јер нестала авети
— ‘Раденик’ је престо.

Онда ће вас спопасти
Тролетница — пропасти
А пренуће истом
Раденици листом!

⁸¹ Враголан, 10. VI 1872, 14, 53—54: Трећа седница „Врзиног кола“.

⁸² Враголан, 18. VI 1872, 15, 55—56: Неотесана писма. Пише их Он свакоме. IV писмо.

⁸³ Враголан, 12. IV 1872, 6, 23: Чујем.

Јер што год имате
 Ко вам даде каж'те?
 Ваш рад ваљда часни
 О ћут'те — не лаж'те.“⁶⁴

Познато је да су Светозар Марковић и Бока Мијатовић покушали да покрену у Новом Саду социјалистички лист „Једнакост“, од кога је изашао једино огледни број са програмом, 1. јуна 1872. Тек после тога „Враголан“ је донео и ову шалу:

„Чујем да је новосадска 'Једна-кост' доста па да буде 'свима' кост у грлу — особито у Београду.“⁶⁵

Истој теми посвећен је и напис „др Жаца“ (Живојина Симића) „Абүказемијада“. Опонашајући црквенословенски језик, он је процицао смрт старом либерализму, а процват социјалдемократизму:

„Плачу и ридају јегда помишљају — о, печали величјеј моје! Бист 'Раднику' у Бјелградје паденије великоје и возрадовасја сердце моје зјело! ... О, уви мње ридајушчему рабу и нишчети мојеј! Ибо њине процветајет 'Једнакост' в Садје-Новоме! ... Плачу и ридају јегда помишљају јако враг наш 'Враголан' силан јест зјело; ибо препојасал јест меч обојудно остри — меч социјалдемократски! ...“⁶⁶

Кад је реч о евентуалној Светозаревој сарадњи у „Враголану“, пажњу привлаче три текста потписана псеудонимом „Караконцула Пампуловић“. Овај псеудоним први пут се појављује 2. јуна 1872, после престанка „Радника“. Већ је изнета претпоставка да се иза њега евентуално крије Светозар Марковић.⁶⁷ Први текст упућен је „меденом Враголану“:

„Немој да се срдши што те меденим називам, јер да ниси меден то те не би пробала полиција, „Жижка“, Розен,⁶⁸ Белеш,⁶⁹ Бан⁷⁰ итд. и сви чисти и нечисти 'ижеке числа њест'. Истина, ја

⁶⁴ Враголан, 2. VI 1872, 13, 47: Др Бу...у...уц, О ћут'те — не лаж'те.

⁶⁵ Враголан, 10. VI 1872, 14, 53: Чујем.

⁶⁶ Враголан, 18. VI 1872, 15, 55: Абүказемијада.

⁶⁷ Јеремија Д. Митровић у наведеном напису у „Политици“ пише: „А како се потписивао Светозар Марковић? Најчешће никако, а можда би могао бити његов псеудоним *Караконцула Пампуловић*. Овај је писао у „Враголану“ о Париској комуни, а о истој теми у „Раднику“ писао је Светозар Марковић. Свакако, ово су сада само узгредна домишљања. Тек ће доћи разрешење ауторства прилога (уколико се то и може), наравно, уз стрпљиву анализу самих текстова.“ Опрезност је, свакако, основана.

⁶⁸ Михајло Розен-Ружић, сарадник Пресбирова и „Видовдана“.

⁶⁹ Михајло Б. Белешевећ, одговорни уредник „Руже“, реакционарног „хумористичког“ листа, стална мета подругљивих написа либерала и социјалиста, па и „Враголана“.

⁷⁰ Књижевник Матија Бан, директор званичног Пресбирова.

бих волео да си им горак, па би се бар при пробању прилично за језик ујели, али и то је слаба помоћ, јер неки и сувише велик језик имају, па им не би ништа валило. Овамо је све по старом, тј. Гамбета још није изгубио друго око, Фавро још није сасвим оћелавио, Рошфор још није полудио, Луј Блан још није ослобођен, радници се још нису дигли, социјална револуција још није букнула (молим добро клепеталну „Жижку“ да се не нађе у врећи, јер то се ње не тиче — примедба аутора написа), а Босна још није слободна. А чини ми се да и тамо код тебе нема ништа ново, тј. Решетар⁹¹ још није пуштен, ти ниси свршио парницу,⁹² 'Радник' се још каје, 'Србија на Истоку' још није изашла, 'Јединство' још разједињује, 'Жижа још није постала ауторитет итд... Боже мој, докле ће то тако бити ја не знам. Свакако требало би да се садање стање друштва замени са савршено новим — не би ли тако и новости било. Данас читајући Бернеа наиђем на ову ставку где вели: 'Да би се дошло до дна мудрости, треба исцрпити сву људску глупост.' Од свију који су читали Бернеа и долазили на ову ствар најбоље је схватио и разумео наш чувени писац „Нових апостола“,⁹³ јер за њега могу добар стајати да је зацело сву људску глупост исцрпио.

Збиља реци ми шта раде ти ваши либерали, да ли се и сад играју 'шапца-лапца'? Но ја чујем да су се врло проозбиљили особито Владимир,⁹⁴ које, ако је истина, не могу се довољно начудити како да та матора деца (по Гојковићу⁹⁵ — напомена писца написа) буду тако озбиљна, и да у тој својој озбиљности и лист покрену. 'Нова Србија', како то лепо звони, а шта ће бити од старе Србије то ништа не вели? Сад ће те одморне старе либералне снаге да развију своју дела(..)⁹⁶телност. Ту ће бити надметања ко ће боље написати какву оду у којој ће се искати слобода штампе (без цензуре — напомена писца написа), слобода говора, слобода удружења итд. Али од свију најбоље ми се допада Владан, то ти је баш право момче од мегдана (више ми пута дође налик на неког...⁹⁷ — напомена писца написа) који се бори на живот и смрт, само да победу одржи. Али шта ћеш није он забладава учио велике школе по Бечу. Да збиља чуо сам да Мита Ракић наново прештампава Бихнерову 'Снагу и материју', јер је прво издање сво растурено; и да су Лујсове 'Слике из физиологије' већ изашле, и многе друге књиге које су још лане оглашене.

⁹¹ Љубомир Даниловић, одговорни уредник „Решета“ (I, 1, фебр.—апр. 1871, 1—8; сачуван је само један број. Уреднику је остао надимак Решетар).

⁹² Судска парница Никетићева повлачила се све до 1873, а 1877. поново је осуђен на две године затвора (Андрија Раденић, нав. д. 120—128).

⁹³ Види напомену бр. 50.

⁹⁴ Алузија на Владимира Јовановића.

⁹⁵ Др Живко Гојковић, Политични буквар. За матору децу, Папчево 1871 (Светозар Марковић је критиковао ставове аутора, Раденик, 4—6. II 1872, 13—14, 52—54, 56—60).

⁹⁶ Игра речи: *делателност*, тј. лагање.

⁹⁷ Изостављено: пеливана.

А сада завршавајући ово 'Затворено писмо' шаљем ти поздрав од републике француске. Твој Караконцула Пампуловић, члан бивше комуне у Паризу."⁹⁸

Овде се постављају најмање два занимљива питања. Прво је какав је став анонимног аутора према „Жижу“ а какав Светозара Марковића и „Радника“? Кад је песник Јован Јовановић Змај покренуо „Жижу“, „Радник“ је два пута донео његов (плаћени) позив на претплату.⁹⁹ Редакције оба листа размењивале су своја издања. Београдска полиција чинила је сметње преласку „Жиже“ у Србију:

„Јавља нам П(аја) М(ихаиловић) да сте до сада добили један број 'Жиже'. Ако то тако иде, онда би дотична господа много боље урадила, кад би овај лист за Србију сасвим забранила."¹⁰⁰

У „Раднику“ није објављен ниједан напад на Змаја, нити на „Жижу“. Напротив! Поменули смо већ Светозарев чланак „Нова социјална начела“. Једном допису из Јагодине стављена је као мото једна строфа из „Змаја“.¹⁰¹ У опису догађаја око избора архимандрита Анђелића за владику, „Раденик“ је писао:

„... Кажу да је се том приликом викало против цара, владе и државе и архимандрита Анђелића коме је 'Змај' онако дивно 'отпевао тропар' и тад се растурила та песма..."¹⁰²

У рубрици „Различности“ цитиране су две строфе (од три, друга и трећа) познате Змајеве песме посвећене жртвама поражене Париске комуне:

„Готованске душе стрепе
Кад им душман вако пада —
Сећају се својих греха,
Што их чину¹⁰³ од вајкада.

Не треба им милост твоја
Што на мртво тело пада,
Бој се оног ко је вичан
Без голема мријет јада!"¹⁰⁴

⁹⁸ Враголан, 2. VI 1872, 13, 48: Затворено писмо. Господину „Враголану“ от „Хаџи Воштцу“ у сојаку од зданија Капетан-Мишиног *via* бувара (по угледу на војвођанску конзервативну аристократију, користи се црквенословенски облик предлога од).

⁹⁹ Раденик, 13. XI 1871, 68, 282; Исто, 20. XI 1871, 71, 290.

¹⁰⁰ Жижа, 10. I 1872, 8, 32: Пошта. II. Администрација, Уредништву „Раденика“.

¹⁰¹ Раденик, 11. II 1872, 16, 65—66: Наше домаће ствари.—Из Јагодине. Мото: „О сирото Јота, /Видовданско Јота./Казао бих ти штогод/ Ал' ми је срамота.“ Ови стихови се односе на Јована-Јоте Грујића, уредника плаћеничког „Српског народа“ („Турског народа“ како су га називали напредни савременици).

¹⁰² Радник, 16. II 1872, 2, 18: Политични преглед.

¹⁰³ У оригиналу стоји ни ж у.

¹⁰⁴ Радник, 1. III 1872, 23, 95: Различности. Како умиру јунаци? Жижа, 10. XII 1871, 5, 17: (Јован Јовановић Змај), Милостивој Европи. На гробу стрељаних комуниста.

И у претпоследњем броју „Радника“ један сарадник се позива на „Жижину“ изреку „поп Васа канонер и поп Ника пионер“¹⁰⁵ (реч је о другом свештенику, клерикалцу, огорченом противнику социјализма и комунизма).

У „Белешкама из Новог Сада“, Светозар пише у вези с намењем архимандрита Анђелића и ово:

„Песма 'Жижина' архимандриту Анђелићу 'За сретна пута' начинила је посла оцу архимандриту и мађарским властима. Она је одштампана из 'Жижe' у неколико стотина егземплара... Али осим тога, песма 'Жижина' је управо бојна труба, која је огласила да се изнова започиње борба између поповске и народне партије, која се беше усталожила за неко време.“¹⁰⁶

Светозар Марковић се осврће и на чарке са „Жижом“ поводом Народног позоришта у Новом Саду:

„'Радник' је добио једном сведоцбу од 'Жижe' да по његовој логици позориште народу српском не треба. Не знам како 'Радник' мисли о томе, ал што се мене тиче, ја волим позориште и сагласио бих се да српски народ издржава позориште ради мене самог. Особито волим да идем у позориште кад сам расположен да не радим ништа и да спавам до — и после поноћи.“¹⁰⁷

Као што се види, Светозар Марковић цени „Жижу“, чак и кад помало шеретски пише о распри између „Жижe“ и „Радника“ по питању позоришта. Друго питање се односи на алузију „Караконцуле Пампуловића“ на „кајање“ Стеве Милићевића. Може ли се претпоставити да Милићевић, и поред притиска полиције да ћути о приликама под којима је престао „Радник“ и како је дао своје „изјашњење“, није обавестио Светозара, писмом или преко заједничких пријатеља, о правом стању ствари, уз напомену да то не изнесе пред јавност због могућих последица? Да је Светозар хтео да га због тога критикује, могао је то да учини у свом одговору Владану Борђевићу који је објавио у Новом Саду. Нити је ова ствар изнета пред јавност све до 1878. године. Не изгледа вероватно да би Светозар Марковић одмах, чак и у „Враголану“, тако олако прихватио ироничне опаске на рачун Стеве Милићевића, као што то чини „Караконцула Пампуловић“. Ово је озбиљан разлог против Светозаревог сакривања иза овог псеудонима.

У другом прилогу овог анонимног сарадника чине се алузије на рачун сарадника „Жижe“ и „Заставе“ Илије Огњановића-Абуказема, који се труди да спасе српско „Просвешћение“ од социјал-демократа, пошто ови хоће да руше „Новосадску бимназију,¹⁰⁸ јер

¹⁰⁵ Радник, 7. V 1872, 50, 202—203: К. З. Л. На извору Саве, на утоку Дунава. Црте из мог путошества.

¹⁰⁶ Радник, 20. II 1872, 20, 83: (Св. Марковић), Белешке из Н. Сада, II.

¹⁰⁷ Радник, 7. IV 1872, 38, 154: (Св. Марковић), Белешке из Н. Сада, V.

¹⁰⁸ У „Белешкама из Н. Сада“ Светозар доследно пише гимназија.

ништа не ваља, позориште — што не приноси никакву хасну но само новаца од народа *иште* поред свега тога што народ многе невоље *тиште* (ово изгледа као да су хтели бити стихови — напомена уредништва) итд. Истина, ако 'Жижга', ако Абуказем, само као 'Жижга' и Абуказем, хоћеју¹⁰⁹ комендију, онда немам против тога ништа, јербо и сами праве комедију (молим да се не тумачи хрбаво — напомена писца прилога) па им је зато и комендија потребна“.

„Караконџула Пампуловић“ даље пише како се на лађи којом је путовао, упознао с једним младим човеком и из разговора с њим научио „да нам је Н. Садска Бимназија добра (наравно зидови су добри — опаска писца прилога) и да нам позориште треба, јер је оно народу нужно као кора леба“. Закључак анонимног аутора јесте да његов нови „пријашин спада у *стару школу либералаца*. Либералац и позориште то се слаже, они држе да ако позориште треба њима, који од дугог времена не знају шта да раде, то треба и шта више нужно је и народу, који поред свега тога што на све стране пропада мора још и на којекакве комендије да даје, што никакве користи од њих нема, нити пак иде у њих. Па то се зове код либералаца радити за народ“.

„Караконџула Пампуловић“ се осврће и на догађаје у новосадској гимназији:

„А Н. Садска Бимназија, е она напредује — сваки јој ко рак напредан, штета само што ће бити више професора него бака. Е, ал' то је напредак. Живио либералски напредак! Напредни су нам либералци у свему, свега имају доста, ту су земљеделске, економне, шумарске школе, итд. ту су универзитети, ту су факултети, па кад све то имамо, треба и позориште. Школе су нам добре, школе за реално образовање имамо и сувише, па треба и класичних да имамо, иако класицизам никакве користи не доноси. Вид'те то је код либералаца напредак, 'што је наше добро је', па ма било и најгоре, зато ипак не треба казати да не ваља. Ето тако напредују либералци. Па такав је био и мој нови пријашин, старе школе старих мисли, па није ни чудо што смо били различна мњења...“¹¹⁰

Догађаји у новосадској гимназији збили су се кад су ученици на представи религиозно-мистичне драме „Крст и круна“, др Јована Суботића, председника гимназијског патроната, 26. априла 1872, предвођени Доброславом Ружићем и Богољубом Станишићем, извиждали представу. Због тога је први, ученик петог разреда, био искључен из гимназије, а други, ученик осмог разреда, добио *consilium abeundi*, али је то по наредби патроната замењено казном

¹⁰⁹ Светозар не употребљава ни овај глаголски облик.

¹¹⁰ Враголан, 18. VII 1872, 19, 71: Караконџула Пампуловић, Једно водошествије по Дунаву (водена црта списана за људе који пате од водене болести посвећена Абуказему).

од 12 часова затвора.¹¹¹ У борби против утицаја Светозара Марковића и социјалистичких идеја на новосадску гимназијску младеж посебно се истицао директор Васа Пушибрк. Други догађај, који је уследио ускоро после првог, десио се такође у народном позоришту кад су Ђаци демонстративно тражили да позоришни оркестар свира неко коло, а не само стране комаде према програму. Том приликом интервенисала је полиција и неки Ђаци су опет били искључени или кажњени.¹¹²

У „Белешкама из Новог Сада“ Светозар Марковић пише да је новосадска гимназија устројена по „пропису“ који постоји за све јавне гимназије у Аустро-Угарској, тј. у њој се уче поглавито језици и веронаука, а узредно историја, земљопис, математика и природопис. Због тога се он изјашњава против класичне гимназије. А пошто природне науке побијају основе хришћанске религије, ученици слушају напоредо две науке које једна друга потиру. Класични језици и књижевност заузимају исто место као и религија.

Позориште, пак, Светозар је сматрао као место за уживање; додуше, он не говори о позоришту уопште, шта би могло да буде и шта би требало да буде — он говори о српском позоришту какво је у Новом Саду и Београду, наиме да је место за уживање људи који за то имају воље и новаца.

О другом скандалу новосадских гимназијалаца Светозар Марковић је писао да о њему не би вредело ни писати, али професори су се постарали да начине много већи скандал него што је била детињаска Ђачка демонстрација у позоришту. „Народ“ Јована Суботића изнео је догађај као скандал који вређа публику; разуме се, то је било упутство професорима да Ђачке демонстранте ваља казнити. Суботић је био киван што су Ђаци демонстрирали кад се приказивало његово дело „Крст и круна“. Ту Св. Сава ствара лед на позорници, а Ђаци су глупост исмејали по свршетку приказивања вичући: „Леда! Леда!“ Професорски колегијум пронашао је коловође демонстрације, за пример казнио бунтовнике истеривањем двојице „најопаснијих“ из школе, а двојицу затвором.¹¹³

У трећем напису Караконцуле Пампуловић пише да кад је беспослен, претура прашњавае странице ранијих годишта „Заставе“ и „Панчевца“, па тако случајно наиђе на неке чланке како је неко „слагао“, како неко спрема пропаст Србије итд. А сада кад се чита, нема ту ни лагања, ни пропасти, чини му се као да су у „Застави“ друга слова (А биће и других речи — напомена писца написа), а „Панчевац“ има своју штампарију. Данас све то ћути као *заливено*. Реч је о наговештају да су оба листа променила своје ставове према социјалистима. Међутим, карактеристичан је овај одломак:

¹¹¹ Живан Милисавец, Социјалистичке идеје у новосадској гимназији. Зборник радова Научног скупа „Светозар Марковић, омладина и марксизам“, САНУ, Београд 1982, 45.

¹¹² Раденик, 23. IV 1872, 44, 180: (Св. Марковић), Белешке из Н. Сада, VII.

¹¹³ Исто.

„Не бих се — веруј ми — чудио да ћуте сад после ове светковине, јер бих држао да су им уши заглунуле па ништа не чују од рике и тутњаве теповске; очи су им пуне прашине и дима, што се обично при светковини налази, па зато и не виде шта се ради. Глава им је пуна од упечатака здравица при богатим столовима, па зато не може ништа да мисли ни да ради; али овако кад свега тога није било морам се чудити шта је томе узрок? Али, допустићеш ми, Мехедетају, да ти ја не кажем коју о овој 'светковини', али немој се ни најмање чудити што је нећу да хвалим. *Nolo esse laudator ne videar adulator* (нећу да хвалим никога да не бих изгледао као ласкавац — напомена писца написа). Али, ипак сам држао да бар некима неће бити образ ко опанак, али сам се грдно преварио, јер сам се сада уверио да мало има ваљани, али да ниједан нема начела, иако се хвале да га имају... Ја бих ти о овоме писао и на дугачко и на широко, али се бојим шкодиће ти кад много читаш.“

Интересантно је да овде анонимни аутор каже да је Мехедетају познато да „живи међу Швабама“. „Кад пусти Немци стану да се деру, уши би да заглуну, па чисто не чујем како 'Панчевац' виче на Србију, прло као да му је бургијом проврћено.“ Он прави алузију на чарке између „Враголана“ и „Жиже“, на рачун „Истока“,¹¹⁴ јер нема никаквог знака да ће сванути, већ изгледа да ће вавек мрак (ако хоћете и мрачан бити — напомена писца написа), затим да правде нема, „Правда“¹¹⁵ може бити на папиру, али не и на делу, а таква није ни потребна пошто ране од „Видовдана“ још нису залечене, па би било земан тако купити Србе под „Заставу“.

На крају Караконцула Пампуловић пита Мехедетаја да ли је „чуо да новосадска Бимназија јако напредује, тј. број ђака увећава се кад се 10 или 15 одузме“ и шаље му поздраве од његовог „брата по мисли и начелима“.¹¹⁶

„Светковина“ је алузија на свечано проглашење кнеза Милана Обреновића за пунолетног и ступање на престо, 10. августа 1872, што је наметнуо намесништву иако, у ствари, није био пунолетан. Овај чин прослављен је веома помпезно уз присуство и представника војвођанских либерала, што анонимни аутор осуђује.

Нашу пажњу привукли су и написи у рубрици „Сваштице и новости“. Оне се све односе на догађаје и личности у Новом Саду. На удару је Васа Пушпирк, директор новосадске гимназије, који две године није вршио експерименте из природних наука, а ипак

¹¹⁴ Лист који је покренуо Аксентије Мијатовић 1871. у Вршцу, а 1872. пренео у Београд (из наведене ироничне примедбе може се закључити да се „Исток“ већ одмах по преласку у Београд ставио у службу режима).

¹¹⁵ Правда, лист који је издавао у Београду Урош Кнежевић (I, 1, 2. IX—I, 46, децембар 1872.

¹¹⁶ Враголан, 18. VIII 1872, 22 и 23, 84—86: Караконцула Пампуловић, Мој Мехедетају!

је у свако доба спреман да докаже да његови баџи памте физику, коју им он диктира, а они морају да бубају. На рачун квалитета наставе износи се пример професора Васе Бурђевића, правника, који предаје филозофију, физику и математику, затим С. Лекића, који се труди да докаже да зна боље српски него Јоаким Вујић.¹¹⁷

У многим написима „Враголан“, дакле, аутори се често разрачунавају жестоко са „Жижом“. Треба, ипак, рећи да, сем у писму Михаила Никетића Владану Борђевићу, Јован Јовановић Змај се не помиње лично, већ Илија Огњановић Абуказем, главни сарадник и стварни уредник „Жиже“, затим Илија Вучетић једном његовом апокрифном изјавом.¹¹⁸ Нема никакве алузије против Светозара Милетића лично, нити против Српске народне слободоумне странке изрично. Никетић је несумњиво био дубоко погођен Змајевом песмом у којој је „Враголан“ оптужен да је подмићен да би писао, попут „Видовдана“, против војвођанских либерала. Претпоставке о томе на основу једног писма¹¹⁹ не могу се олако прихватити. Да је то тачно, зар би Никетић писао тако оштро против намесничког режима да долази у ситуацију да буде хапшен, осуђиван и да води нове судске спорове који су трајали чак годинама. Пре би се могло рећи да ни Никетић, ни „Враголан“, ни његови сарадници нису имали онај начелни прилаз односима са војвођанским либералима који је имао Светозар Марковић, посебно према песнику Змају и његовој „Жижи“. Нису ни сви војвођански либерали били напредни као Змај и Милетић.

А „Враголан“ је према „Жижи“ заиста био сурово оштар и груб. Спор „Жиже“ с „Враголаном“ почео је још од првог њеног броја због присвајања две личности „Змаја“ — Бире и Спира. Чак и да су постали комунисти, пише „Жижа“ тим поводом (чему их она није учила), поштује њихово ново уверење, али жели да су искрени, отворени, одлучни, разговетни, да не међу „у једну тикву“¹²⁰ Јована Суботића и Михаила Розена, Лазу Костића и Матију Бана, Михаила Полит-Десанчића и Милошића,¹²¹ Милана Кујунџића Абердара и Борђа Малетића, Боку Влајковића и Борђа Стратимировића.¹²² Змај је овде набројао војвођанске и србијанске либерале који су остали у опозицији према намесничком режиму.

¹¹⁷ Враголан, 16. V 1872, 16, 61 : Сваштице и новости, I—III; Исто, 2. VII 1872, 17, 65—66 : Сваштице и новости, I—V.

¹¹⁸ Враголан, 10. VII 1872, 18, 68 : Илија Вучевић, Изјава.

¹¹⁹ Василије Б. Крстић, Историја српске штампе у Угарској 1791—1914, МС, Нови Сад 1980, 274. Аутор наводи писмо Ст. Поповића Вацког Стојану Угринаићу, 19. IV/1. V 1872, са закључком да је лукави Блазнавац настојао да искористи чак и велики утицај Светозара Марковића и њиме се послужи у цепању Народне странке. Међутим, „Враголан“, без обзира на то да ли је Светозар у њему сарађивао или није, колико је и како подржавао његове ставове, ипак није Светозарев лист као што је био „Радник“.

¹²⁰ Овај израз преузео је и Светозар Марковић у чланку „Нова социјална начела“.

¹²¹ Милош Поповић, уредник и издавач „Видовдана“.

¹²² Жижа, 1. XI 1871, 1, 2 : Опраштај с Биром и Спиром.

А „Враголан“ није чинио никакву разлику, за њега су сви либерали били једнаки.

Због тога се „Врзино коло“ сложило да се обавести брат Абуказем да се код „Враголана“ више не налазе ни Гира ни Спира. Ова двојица некада су остала без икаквог занимања (алузија на престанак „Змаја“). „Враголан“ их је примио према својим начелима и дао им рада. Али пошто су они, задахнути другим духом, једнако уздисали и тежили за својим завичајем, и пошто су тако постали неспособни за рад, „Враголан“ их је отпустио и дао им „сертификат“ — нека иду одкуд су и дошли.¹²³

У већ наведеном напису др Жаца, „Абуказемијада“, говори се и о Гири и Спири:

„Плачу и ридају једга помишљају о преподобних рабов наших Гири и Спири. О, уви мње грјешному Гиро и Спиру! Ибо на-учитесја ниње комунизму страшному.“¹²⁴

Али најгрубљи напад на „Жижу“ учинио је сам Никетић у „Позиву на претплату“ на „Враголана“ крајем јула 1872, кад је позвао све „пријатеље и једномишљенике“ да се потруде око скупљања претплатника, а ради олакшице уписницима и радницима најавио и примање месечне претплате, тако да ће свако моћи да „одвоји четири гроша и да прима једини лист који у шали и сатири износи потпуно мане и недостатке у нашем друштву“. Никетић је у шаљивом тону изнео неприлике с којима се његов лист борио. Још у многа места Српства није допро. У Аустро-Угарској подигао је гроф Андраши „јордон“, а за главног инспектора кордона поставио „Жижу“ и заказао јој да дигне дреку против свих оних који неће с њима да свирају у исте караблице,¹²⁵ који мрзе све ауторитете, капацитете, качкете, лорњете, паркете, а по томе и Андрашија, „Жижу“ и „њима подобну животињу“. У Србији, истина, нема кордона, али нема „Враголану“ ни лардона. То се доказује и тиме што се свуда може наћи, па и у — затвору. И поред тога, „Враголан“ се опклadio са свим либералима од (18)58. године да ће имати 2.000 претплатника од почетка јула, дакле, удвостручити садашњи број. А онда ће послати бурунгију свим либералима (курзив наш — Иг.) нека се ману својих „оклепаних мисли, својих извехтелих појмова“, нека се повуку и нека ћуте. И, да би „Враголан“ добио опкладу, позвана су сва браћа радници да се живо заузму око скупљања претплатника, а тиме и да испуне своју дужност да што више „Враголанов“ правац у масу подре.¹²⁶

И у поменутом напису „Пословице и друге као и оне у обичај узете речи које је заборавио скупити Вук Стеф. Караџић“ нису мимоиђени „Жижа“, њени сарадници, низ новосадских либерала

¹²³ Враголан, 10. VI 1872, 14, 53—54: Трећа седница „Врзиног кола“.

¹²⁴ Враголан, 18. VI 1872, 15, 55: Абуказемијада.

¹²⁵ Врста пастирске фрлулице.

¹²⁶ Враголан, 26. VI 1872, 16, 59: Позив на претплату.

(Абуказем, Јован Павловић, Васа Бурђевић, Лаза Костић, Илија Вучетић, Миша Димитријевић, Тоша Бекић, Коста Трифковић, Васа Пушибрк, Александар Сандић, Ф. Обркнежевић, проф. Туроман, С. Лекић).¹²⁷

На шестој седници „Врзиног кола“, др Жац опет извештава да је био у Панчеву, где је видео много уља (игра речи: хуља - уља), да је и сирота „Жижка“ готово сва огрезла у уље, па заједно са Абуказемом и осталом компанијом изгледа као уље, то јест зејтин.¹²⁸

На седмој седници „Врзиног кола“ др Жац поново „гура у једну тикву“ „Видовдан“, „Панчевац“, „Заставу“, „Јединство“, „Исток“, „Жижку“, стару „Младу Србадију“, „Турски народ“ и Абуказема са „целом својом хордом либерала“. Др Мехедетај вели:

„Требало би да се пронађе начин, како да се лиферује 'Врзином колу' више уља из Панчева, Земуна, Новог Сада, Беча и других великих вароши ван и по Србији, те да се тако 'Врзино коло' има увек чиме подмазивати да се не расушује.“¹²⁹

Безобзиран напад на „Жижку“ уследио је и после њеног коментара поменутих „пословица“:

„Сиром(х) Васа Бурђевић рекао када су изашле пословице у 'Враголану' да се не орди, јер је у 'Враголану' а не у 'Жижки'. Дабогме да је до овога закључка дошао и као филозоф, јер је сам себе испитао, па је нашао да је без мане. Али сада, сада ево изабоше пословице и у 'Жижки', па се ипак неће г. Васа Бурђевић срдити да и како би: то чудовиште (курзив наш—Иг.) XIX века дигло се да га брани и одбрани, Васу Бурђевића, тог мудрог човека... Па и 'Жижка'! Је ли збиља издала светлост, када се попови, репрезентанти таме и глупости од искони, баш(к)аре у њој...“¹³⁰

* * *

Пошто смо изложили оне текстове „Враголана“ (1872) и Светозара Марковића који могу да нам послуже као исходите у разматрању питања његове сарадње у овом социјалистичком хумористичком листу, шта можемо да закључимо на основу њихове садржине?

Наш се закључак не односи на евентуалну Светозареву сарадњу у „Враголану“ уопште, већ само у 1872. години. Тврдње Драгише Лапчевића и Јована Скерлића,¹³¹ као и писање Паје Михаиловића

¹²⁷ Враголан, 26. VI 1872, 16, 60.

¹²⁸ Враголан, 2. VIII 1872, 17, 66: Шеста седница „Врзиног кола“.

¹²⁹ Враголан, 26. VI 1872, 20, 76: Седма седница „Врзиног кола“.

¹³⁰ Враголан, 18. VIII 1872, 22. и 23, 83—84: На поповски коментар „Враголанови(х)“ пословица у 26. броју „Жижке“.

¹³¹ Види напомене бр. 1 и 5.

да је и Светозар Марковић био међу сарадницима „Враголана“,¹³² остају и даље без чињеничких доказа. Ако прихватимо да је сарађивао у току прве године излагања (1871), онда се поставља једно начелно питање: пошто је Светозар Марковић критиковао грдње у „Враголану“ на рачун свих либерала без разлике и посебно нападе на песника Јована Јовановића Змаја у чланку „Нова социјална начела“, неминовно се морамо упитати да ли је он и после тога наставио евентуалну сарадњу, тим пре што „Враголан“, иако га брани и на одређени начин стоји на његовим позицијама, посебно у полемици с Владаном Борђевићем, очигледно није прихватио Светозареву критику у поменутом чланку. Напротив, напади на „Жижу“ (посредно и на њеног издавача песника Змаја) и на војвођанске либерале остали су и даље веома оштри и безобзирни.

Не треба заборавити ни чињеницу да Светозар Марковић 1872, заједно са србијанским и војвођанским истомишљеницима, али и са Милетићем и београдским и новосадским левим либералима ради на припремама за ослободилачки устанак у Босни и Херцеговини. Наравно, он је имао свој став према појединим питањима и појединцима. Ево шта је писао Јелени Марковић из Новог Сада, 1. маја 1872. године:

„Код Туроманових сам престао готово да идем. Још од како сам у једној белешци из Н. Сада мало критиковао претоваривање Ђака гимназијским класицизмом и религијом,¹³³ наши су се односи пореметили. А од тог доба десиле су се многе ствари због којих ми је управо непријатно да се налазим са новосадским професорима у једном друштву, а они су непрестано код Туроманових. Ето зашто не идем...“¹³⁴

Међу „Враголановим“ „пословицама“ налазимо и ову:

„Као *ове луде* (овој пословици ми не знамо право значења, али како чујемо зна га проф. Ф. Обркнежевић у Н. Саду, зато би добро учинио, кад би је *јавно* растумачио, јер 'штета ти била, за ово благо народње, да пропадне'. Иначе може се још обратити и на проф. Туромана (чуведеног писца једне економије) и *ове луде* — (биће вам јасне, тј. *ко* су? *зацело* они тј. *казаће* вам)“¹³⁵

Као и код других примера, можемо ли и овде на основу сличности у написима или ставовима да закључимо да је аутор „пословица“ Светозар Марковић. Сарадници „Враголана“ користили су његове ставове из полемичких чланака и дописа из Новог Сада да их интерпретирају на хумористички начин, на пример, у бројним сатиричним прилозима на рачун Владана Борђевића, које овде нисмо навели.

¹³² Види напомену бр. 60.

¹³³ Радник, 19. III 1872, 31, 127—128 : (Св. Марковић), Белешке из Н. Сада, IV.

¹³⁴ П. Дамјановић, Д. Качаревић, нав. д. 346.

¹³⁵ Враголан, 26. VI 1872, 16, 60.

Караконцула Пампуловић није псеудоним Светозара Марковића, то се не може закључити ни по стилу, ни по језику, ни по садржини; пре би се на основу ових елемената могло претпоставити да се иза овог псеудонима крије Добросав Ружић. Тим пре што и Караконцула Пампуловић прави шале на рачун „неослобођене Босне“, као и неки други „Враголанов“ сарадник, исто на рачун припрема за ослобођење Босне и Херцеговине.¹³⁶ Тешко се може прихватити да би Светозар Марковић збијао шале на рачун акције у којој најактивније учествује.

И, на крају, још један озбиљан аргумент против Светозареве сарадње у „Враголану“ 1872. године. Зар би он, који у „Раднику“ лично пише веома позитивно о „Жижи“ (посредно и о њеном издавачу песнику Змају), сарађивао у листу који тако грубо и неотесано напада „Жижу“? Светозар Марковић је био веома принципијелан човек, никада човек двојног морала. Не верујемо да би га било какве материјалне тешкоће приморале да учини нешто слично оваквом понашању.

Да закључимо: одговорити поуздано на питање сарадње Светозара Марковића у „Враголану“ на основу сачуваних бројева из 1872. године није нимало једноставно. Лично смо више склони закључку да није сарађивао, бар док се, евентуално, не нађу нови документални докази који би оспорили нашу оцену. Сматрамо такође да је после Светозаревог чланка „Нова социјална начела“, између њега и Михаила Ј. Никетића дошло до размимоилажења, што се да наслутити из чињенице да су Светозареве присталице одбиле сарадњу у „Уједињењу“. Можда ће даља истраживања бацити нову светлост на ово веома важно и занимљиво питање. Ипак, проналазак њихов је драгоцен за сада у том смислу што напису у којима се Светозар Марковић помиње, могу да се уврсте међу прилоге у његовим делима које припрема за објављивање Одељење друштвених наука САНУ.

¹³⁶ Враголан, 12. IV 1872, 6, 23: „Чујем да се у Новом Саду увелико кува да се Босна ослободи.“ „Жижа“ је ово прокоментарисала да кад би се нешто заиста кувало, требало би ћутати; овако је или иронија, „ил баш денунцијација“ (Жижа, 10. V 1872, 19. и 20; Јеремија Д. Митровић, Змајева „Жижа“ према социјалистичким листовима „Радник“ и „Враголан“, 248).

СВЕТОЗАР МАРКОВИЧ И ЕГО СТОРОННИКИ В ГАЗЕТЕ „ВРАГОЛАН“ (1872 г.)

(Резюме)

Единственный комплект первой сербской социалистической юмористическо-сатирической газеты „Враголан“ („Шалун“) пропал в пожаре после немецкой фашисткой бомбежки Белграда 1941 года в Народной библиотеке. Недавно в Народной библиотеке имени Вука Караджича в Крагуевце открыто неполное течение второго года издания „Враголана“ (1872 г.).

После анализа содержания ряда статей автор пытается ответить на вопрос о предполагаемом сотрудничестве Марковича в этой газете. Светозара Марковича и его газету „Радник“ („Рабочий“) упоминают анонимные сотрудники „Враголана“, последователи взглядов основоположника социалистического движения в Сербии, в положительном смысле. Автор сравнивает отрывки из произведений Марковича с отрывками из статей в газете „Враголан“, показывает что в них тождественное и что различное. Рассматривается и интересный вопрос принадлежит ли Светозару Марковичу псевдоним „Караконджула Пампулович“, о чем дает отрицательное мнение.

Учитывая обстоятельство, что Светозар Маркович раскритиковал в статье „Нова социјална начела“ („Новые социальные принципы“) оскорбительное отношение „Враголана“ ко всем либералам, несмотря на существующие различия, включая и знаменитого поэта Йована Йовановича Змая и его юмористическо-сатирическую газету „Жижа“ („Огонёк“). Эти ругательные слова продолжались и после критики Светозара Марковича. Автор ставит принципиальный вопрос: если „Радник“ и Светозар Маркович выражали многократно высокое мнение о Змае и „Жиже“, то разве возможно в то же время его сотрудничество в газете „Враголан“, которая грубо ругает поэта и „Жижу“. Светозар Маркович был очень принципиальным человеком, никогда человеком двойственной морали.

Разрешить вопрос о предполагаемом сотрудничестве Марковича в газете „Враголан“ пока весьма трудно без иных конкретных доказательств.